

Analysis and Elucidation of Adaptation and Its Related Terminologies in Rhetorical Studies

Mohammadjavad Vazifeshenas^{1✉} | Ahmad Amiri Khorasani²

1. Corresponding Author, Ph.D. Candidate in Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran. Email: Vazifeshenas@ens.uk.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran. Email: Amiri@uk.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article
(151-176)

Receive Date:
06 August 2025

Revise Date:
25 September 2025

Accept Date:
09 February 2026

Published online:
03 July 2026

Abstract

Adaptation is one of the most important and prominent rhetorical devices in Persian literature. Despite its frequent use in literary works, scholars of rhetoric have not paid much attention to it, and after centuries since the emergence of rhetoric as a science, there is still no consensus regarding its definition, scope, application, and status. At times, this has even led to confusion among rhetorical Devices and, consequently, misled the audience. Based on this, the present study attempts to provide a more precise definition of this rhetorical device through the critique and analysis of the views of rhetorical scholars, and to clarify the position and boundaries of adaptation. Therefore, this article raises the following questions: 1. What is adaptation? 2. What is the difference between adaptation and other similar devices such as quotation, incorporation, Aqd, and others? 3. Can adaptation be considered a form of plagiarism? 4. What are the errors made by the authors of rhetorical works in citing examples of adaptation? To answer these questions, relevant materials on adaptation were collected from thirty rhetorical sources and were compared and analyzed using a descriptive-analytical method. The results of this study show that the disagreements among rhetorical scholars about the limits and scope of adaptation have led to confusion between adaptation and other rhetorical devices. This has, in turn, caused some rhetoricians to misidentify the position of this device, consider it a form of plagiarism, and make errors in citing its examples.

Keywords:

Adaptation, Aqd, Incorporation, Quotation, Rhetorical devices, Rhetoric

Cite this article:

Vazifeshenas, Mohammadjavad & Amiri Khorasani, Ahmad (2025). Analysis and Elucidation of Adaptation and Its Related Terminologies in Rhetorical Studies. *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, Vol: 14, Issue: 3, Ser. No.: 39 (151-176).

DOI:

<https://doi.org/10.22059/jlcr.2026.400197.2077>

Publisher:

The University of Tehran Press.

© Mohammadjavad Vazifeshenas, Ahmad Amiri Khorasani

1. Introduction

Since the early Islamic centuries, Arabic rhetoric has served as a principal source for the development of Persian literary theory. Among its most prominent rhetorical devices is *Iqtibās*—the direct incorporation of Qur’ānic verses or Prophetic ḥadīths into a text without explicit citation. Despite its long-standing presence in Persian poetry and prose, the definition, conceptual boundaries, and rhetorical status of *Iqtibās* remain contested. Persian treatises, often influenced by Arabic rhetoric, present overlapping descriptions that blur its distinction from related devices such as *tazmīn*, *‘aqd*, and *talmīḥ*. This study adopts an analytical–critical approach to formulate a coherent definition of *Iqtibās*, clarify its relation to adjacent figures, and reassess its position within the science of *badī‘*. The central research questions are:

1. What is the precise definition and scope of *Iqtibās*?
2. How can it be distinguished from related devices such as *tazmīn*, *‘aqd*, and *talmīḥ*?
3. Under what conditions, if any, might *Iqtibās* be considered a form of literary theft, and when should it be recognized as an independent rhetorical art?
4. What errors have classical and modern rhetoricians made in identifying or exemplifying *Iqtibās*?
5. How can *Iqtibās* be interpreted in light of Gérard Genette’s theory of transtextuality and its various modes of intertextual relation?

2. Research findings

The analysis of classical and modern rhetorical sources produced several key findings:

1. Scope of *Iqtibās* – The study confirms that *iqtibās* is limited to the direct use of Qur’anic verses or prophetic traditions. Attempts by some modern scholars to extend the concept to borrowed poetic lines, scientific statements, or other quotations are inconsistent with the majority of traditional definitions and should be excluded.
2. Distinctiveness from Related Devices – Clear structural and functional boundaries separate *iqtibās* from similar figures:
 - ‘*Aqd* allows the borrowing of any prose passage and permits extensive modification, while *iqtibās* permits only minimal changes and forbids explicit acknowledgment of the sacred source.
 - Tazmīn* involves incorporating a poetic line by another author, which lies outside the scope of *iqtibās*.
 - Talmīḥ* merely alludes to a sacred text without quoting it verbatim, whereas *iqtibās* requires exact wording.

The subcategory known as *darj* (insertion) shows no substantive difference from *iqtibās* and should be considered identical with it.
3. Literary Status – Because Qur’anic verses and prophetic sayings are public and sacred texts, *iqtibās* cannot be considered literary theft. Instead, it should be recognized as an independent rhetorical device within *badī‘*.
4. Theoretical Implications – While Western notions of “adaptation” differ fundamentally from the Persian understanding of *iqtibās*, Genette’s theory of transtextuality offers a valuable framework for situating *iqtibās* within broader intertextual relationships and for examining its contemporary applications.

3. Conclusion

This study demonstrates that *iqtibās* is an autonomous rhetorical art defined by the verbatim incorporation of Qur’anic verses or prophetic traditions without explicit citation and with only minimal textual alteration. By delineating its conceptual limits and clarifying its distinctions from neighboring devices, the research resolves longstanding ambiguities in Persian rhetorical theory. Furthermore, viewing *iqtibās* through the lens of intertextuality not only highlights its deep roots in the Islamic literary tradition but also opens new avenues for analyzing sacred-text borrowings in modern Persian literature.

پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت

شاپای الکترونیکی: ۷۶۲۷-۲۶۷۶

<https://jalit.ut.ac.ir>

آموزش و پژوهش

تحلیل و تبیین اقتباس و اصطلاحات پیرامونی آن در علوم بلاغی

محمدجواد وظیفه‌شناس^۱ | احمد امیری خراسانی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: Vazifeshenas@ens.uk.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران. رایانامه: Amiri@uk.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی و پژوهشی (۱۵۱-۱۷۶) تاریخ دریافت: ۱۵ مرداد ۱۴۰۴ تاریخ بازنگری: ۰۳ مهر ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۲۰ بهمن ۱۴۰۴ تاریخ انتشار: ۱۲ تیر ۱۴۰۵	اقتباس از جمله مهم‌ترین و برجسته‌ترین صنایع بدیعی ادب فارسی است که با وجود کاربرد فراوان آن در آثار ادبی، اهل بلاغت توجه شایانی به آن نداشته‌اند و با گذشت قرن‌ها از آغاز علم بلاغت، تا کنون درباره تعریف، دایره شمول، کاربرد و جایگاه اقتباس به اتفاق نظر نرسیده و چه بسا گاهی موجب درآمیختگی صنایع ادبی و در نتیجه گمراهی مخاطبان شده‌اند. بر همین اساس در این پژوهش سعی می‌شود که ضمن نقد و تحلیل دیدگاه‌های عالمان بلاغت، تعریفی دقیق‌تر از این هنرسازی بدیعی ارائه شود و جایگاه و حدود قلمرو اقتباس نیز روشن شود. بنابراین در این جستار این پرسش‌ها مطرح خواهد شد: ۱. اقتباس چیست؟ ۲. تفاوت اقتباس با تضمین، عقد و دیگر صنایع مشابه در چیست؟ ۳. آیا اقتباس را می‌توان «سرقت ادبی» به حساب آورد؟ ۴. خطاهای نویسندگان آثار بلاغی در ذکر شواهد و نمونه‌های اقتباس کدام‌اند؟ برای پاسخ به این سؤالات، مطالب مربوط به اقتباس از میان سی منبع بلاغی جمع‌آوری و مقایسه گردیده و داده‌های به دست آمده به روش توصیفی تحلیلی، نقد و ارزیابی شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که اختلاف نظر اهل بلاغت درباره حد و مرز اقتباس و دایره شمول آن، باعث درآمیختن اقتباس با دیگر صنایع بدیعی شده و همین امر موجب شده بلاغیون در جایابی این صنعت نیز دچار انحراف شوند و آن را سرقت ادبی پندارند و در ذکر شواهد و نمونه‌های این آرایه نیز با خطا مواجه شوند.

اقتباس، بلاغت، تضمین، درج، صناعات ادبی، عقد

کلیدواژه‌ها:

استناد وظیفه‌شناس، محمدجواد و امیری خراسانی، احمد (۱۴۰۴). تحلیل و تبیین اقتباس و اصطلاحات پیرامونی آن در علوم بلاغی. پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت، دوره ۱۴، ش ۳، پاییز ۱۴۰۴، پیاپی ۳۹ (۱۵۱-۱۷۶).

<https://doi.org/10.22059/jlcr.2026.400197.2077>

مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © محمدجواد وظیفه‌شناس، احمد امیری خراسانی

ناشر

۱. مقدمه

مسلمانان در قرن نخست هجرت، به مسائل اصلی دین پرداختند و پس از یک سده، به تبیین و تفسیر آیات و اثبات اعجاز قرآن کریم روی آوردند و تلاش نمودند ضمن بررسی محتوای آیات، نگاهی زیبایی‌شناسانه به لفظ و معنای قرآن نیز داشته باشند. کوشش آن‌ها در این راه، سرآغاز پیدایش علوم بلاغت شد؛ «علوم بلاغت یا علوم بلاغی به چند علم از علوم ادبی که به هم ارتباط تام دارند اطلاق می‌شود آن‌ها عمدتاً عبارتند از علم معانی، علم بیان و علم بدیع.» (ذاکری، ۱۳۸۵: ۹۴) واضح و پایه‌گذار علم بدیع را عبدالله بن معتر دانسته‌اند. (ن.ک: شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۸۷ و ذاکری، ۱۳۸۵: ۹۵) وی در کتاب «البدیع» به شرح هفده مورد از صنایع و محسنات ادبی پرداخته است و نویسندگان پس از او شمار این صنایع را به بیش از پنجاه مورد افزایش داده‌اند که یکی از این صناعات، اقتباس است.

اقتباس از مهم‌ترین صنایع بدیعی است که از آغاز شعر فارسی تا کنون همواره مورد توجه شاعران بوده است. علی‌رغم اهمیت صنعت مذکور و بهره‌گیری مکرر شاعران و نویسندگان از این فن ادبی، اهل بلاغت نگاه دقیق و موشکافانه‌ای به آن نداشته‌اند. با وجود آثار گرانمایی که از گذشته تا به حال در حوزه بلاغت پدید آمده، هنوز تعریف جامعی از این صنعت که مورد قبول اکثر اهل بلاغت قرار گیرد، مطرح نشده است؛ منابع فارسی بلاغت معمولاً تحت تأثیر کتب بلاغی عربی هستند و گاهی تقسیم‌بندی و تعاریف آن‌ها، صرفاً ترجمه‌ای از متون عربی است و نمونه‌هایی که برای هریک از آرایه‌های ادبی ذکر کرده‌اند نیز از همان شواهد و مثال‌های کتب بلاغت عربی گرفته شده است. علاوه بر این، نویسندگان فارسی زبان نیز معمولاً بدون تعمق و اجتهاد شخصی، به تقلید و گرت‌برداری از آثار فارسی پیشین پرداخته‌اند و همین مسئله باعث شده است که امروز تعریف و تقسیم‌بندی هماهنگ و مشخصی از صنعت اقتباس در دست نباشد. نظریه‌پردازان علم بلاغت هر کجا که خواسته‌اند در تعریف آرایه اقتباس، سخنی به سخنان پیشینیان بیفزایند، موجب اختلاف نظر شده‌اند و این صنعت ادبی را با صنایعی چون تضمین، عقد و حل درآمیخته‌اند؛ این در هم آمیختگی از آنجاست که صنایع مذکور، به هم بسیار نزدیک هستند و گاهی تفاوت آن‌ها را تنها یک صفت یا قید مشخص می‌کند. زمانی که در تعریف یک صنعت ادبی، وحدت نظر وجود نداشته باشد، بدون شک در ذکر نمونه‌ها و شواهد آن صنعت نیز اختلاف نظر به وجود خواهد آمد و همین امر سبب شده است در بعضی کتب بلاغی یک شاهد مثال، ذیل اقتباس ذکر شود و در برخی منابع دیگر، ذیل صنعت تضمین یا عقد. از همین رو، پرداختن به تعریف اقتباس، حدود شمول آن و بررسی نمونه‌های این صنعت ادبی در منابع بلاغی، مهم و ضروری به نظر می‌رسد.

اختلاف نظر در باب اقتباس، تنها محدود به تعریف آن نیست بلکه درباره هدف و جایگاه آن نیز تفاوت دیدگاه وجود دارد؛ بعضی از اندیشمندان و نویسندگان آثار بلاغی، اقتباس را نوعی سرقت ادبی دانسته‌اند و آن را در بخش «سرقات ادبی» آورده‌اند (ر.ک: همایی، ۱۳۸۹: ۲۲۵ و آهنی، ۱۳۶۰: ۲۵۹) اما برخی دیگر، اقتباس را به طور جداگانه و مستقل، یک صنعت و آرایه ادبی به شمار

آورده‌اند. (ن.ک: واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۷ و مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۳) این که اقتباس در چه شرایطی سرقت و در چه شرایطی صنعت و آرایه به حساب می‌آید نیز یکی دیگر از مسائلی است که درباره آن بحث‌های بسیاری صورت گرفته اما نتیجه واحدی به دست نیامده است.

۱.۱. بیان مسئله

اقتباس، یکی از پرکاربردترین و رایج‌ترین صنایع و فنون در ادب فارسی است که از دیرباز مورد توجه شاعران و نویسندگان بوده است و اهل ادب همواره سعی داشته‌اند کلام خود را به این صنعت ادبی، مزین سازند. با این حال، تاکنون تعریف، مرز مفهومی و جایگاه اقتباس در نظام بلاغی، به روشنی بیان نشده است و آنچه درباره این آرایه ادبی آمده است، غالباً تکرار گفته‌های پیشینیان است. بنابراین پژوهش حاضر با هدف رفع ابهام در مسائل مذکور، در پی یافتن پاسخی مناسب برای این پرسش‌هاست: ۱. اقتباس چیست؟ ۲. تفاوت اقتباس با تضمین، عقد و دیگر صنایع مشابه در چیست؟ ۳. آیا اقتباس را می‌توان «سرقت ادبی» به حساب آورد؟ ۴. خطاهای نویسندگان آثار بلاغی در ذکر شواهد و نمونه‌های اقتباس کدام‌اند؟ ۵. اقتباس چه نسبتی با نظریه بینامتنیت ژنت و پیروان او دارد؟

۱.۲. پیشینه پژوهش

تحلیل و بررسی صنایع ادبی در ادبیات فارسی، پیشینه‌ای کهن دارد و در بسیاری از منابع بلاغی، اقتباس و گونه‌های آن مورد بحث قرار گرفته است که جستار حاضر، شمار فراوانی از این منابع را مورد استفاده و بهره‌برداری قرار داده است و در فهرست منابع، نام و نشان این آثار ذکر شده است. علاوه بر این آثار، به عنوان نمونه می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد: ۱. وحید مبارک و زینب کرمی‌پور در مقاله «تضمین و اقتباس در جامع‌التواریخ رشیدالدین فضل‌الله همدانی» (۱۳۹۸) تلاش کرده‌اند با نگاهی سبک‌شناسانه، کارکردها و اهداف دو آرایه اقتباس و تضمین را در جامع‌التواریخ مورد تحلیل و بررسی قرار دهند. ۲. مقاله «مرز اقتباس و تضمین با رویکرد اثرپذیری از قرآن» از مریم زیبایی‌نژاد (۱۳۹۷) ضمن ایراد گزارشی مختصر از تعریف اقتباس و تضمین، به موضوع تفاوت‌های این دو صنعت پرداخته است که البته با وجود اهتمام ارزشمند نویسنده، سخنی از تناقض‌هایی که در تعاریف اقتباس و تضمین وجود دارد به میان نیامده است و به ارائه شواهدی از این دو صنعت ادبی، اکتفا شده است. ۳. مقاله «تلمیح، از سرقت ادبی تا صنعت ادبی» نوشته علی صباغی و حسن حیدری (۱۳۹۶) با بررسی شمار فراوانی از منابع بلاغی قدیم و جدید سعی داشته است تعریفی جامع از تلمیح ارائه دهد و به این مسئله پاسخ دهد که تلمیح را باید سرقت ادبی به حساب آورد یا صنعت ادبی. ۴. مقاله «تجلی قرآن و حدیث در گلشن راز شیخ محمود شبستری» (۱۳۹۵) نوشته فرشاد عربی کوشیده است با بررسی شواهدی از اقتباس، تضمین و تلمیح، نحوه به‌کارگیری این فنون ادبی در اثر گلشن راز را بررسی نماید. ۵. مقاله «نقد و بررسی اقتباس از قرآن با نگاه بلاغی» نوشته علی صباغی (۱۳۹۴) که با ذکر نمونه‌هایی از اقتباس در ادب فارسی، به ارتباط این صنعت با نظریه‌های مدرن ادبی مانند

بدخوانی خلاق، اضطراب تأثیر، بینامتنی و... پرداخته است. ۶. در مقاله «بررسی تطبیقی جلوه‌های حدیث با دیوان شمس» (۱۳۸۹) اثر جلیل تجلیل و مالک شعاعی ضمن اشاره به نمونه‌هایی از کاربرد حدیث معصومین در دیوان شمس، راز جزالت و فصاحت کلام مولوی و جاودانگی او مورد کاوش قرار گرفته است. ۷. مقاله «اقتباس و تضمین آیات قرآن در تاریخ جهانگشای جویی» اثر مریم محمودی (۱۳۸۹) با پیوند اقتباس و مسائل دستور زبان سعی داشته است جایگاه دستوری آیات قرآن در متن تاریخ جهانگشا را مورد بررسی قرار دهد.

افزون بر پژوهش‌های مذکور، کتاب‌هایی نیز در باب اقتباس و مفاهیم مرتبط نوشته شده است:

۱. «سرقات ادبی» تألیف محمود فضیلت (۱۳۹۲) به صورت روشمند به تبیین مفاهیم سرقت ادبی و اقتباس پرداخته و با ارائه گونه‌شناسی سرقات و تحلیل نمونه‌هایی از دستبردهای ادب فارسی، زمینه‌ای برای مطالعات علمی در این حوزه فراهم ساخته است. ۲. «نقد ادبی» نوشته عبدالحسین زرین‌کوب (۱۳۶۱) به طور مفصل به موضوع اقتباس پرداخته است و ضمن تشریح مفهوم و کاربرد این صنعت ادبی، تفاوت‌های آن را با انواع سرقت ادبی مورد تحلیل قرار داده است. مطالعه آثار مذکور نشان می‌دهد که در هیچ‌یک از آن‌ها، سیر تعریف اقتباس در گذر زمان، تناقضات حاضر در تعاریف اقتباس، تفاوت این فن ادبی با سایر صنایع مشابه و جایگاه اقتباس در متون بلاغی به طور دقیق و کامل اشاره‌ای نشده است و خطاهای اهل بلاغت در ذکر شواهد و نمونه‌های اقتباس نیز مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته‌اند؛ بنابراین پژوهش در این باره، لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

۳.۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

با گسترش پژوهش‌ها در حوزه علوم بلاغی و توجه روزافزون به صنایع ادبی در زبان فارسی، نیاز به بازخوانی دقیق‌تر و تحلیل روشمند مؤلفه‌های بلاغی احساس می‌شود. صنعت اقتباس، با وجود حضور پررنگ در آثار کلاسیک و معاصر ادبی، کمتر به‌طور مستقل مورد بررسی ساختاری و مفهومی قرار گرفته و اغلب در کنار صناعی چون تضمین، عقد، حل و تلمیح، بدون تمایز مشخص، معرفی شده است. خلأ موجود در تعریف روشن و تمایزبخش اقتباس نسبت به دیگر مفاهیم نزدیک، و فقدان معیارهای تحلیلی برای بررسی دایره شمول و جایگاه آن در علوم بلاغی، ضرورت انجام پژوهشی نوین را نشان می‌دهد. پژوهش حاضر با هدف پاسخ به این نیاز، در پی آن است که ضمن ارائه تعریفی منسجم و کاربردی از اقتباس، مرز آن را با مفاهیم مشابه مشخص ساخته و جایگاه آن را در منظومه نظری بلاغت فارسی تبیین نماید.

۴.۱. روش تحقیق

این پژوهش از نوع نظری است و بررسی آن به شیوه کتابخانه‌ای و روش تحلیل محتوا انجام گرفته است. جامعه آماری این جستار، سی منبع در حوزه بلاغت و به‌ویژه علم بدیع است. در این پژوهش، نخست اطلاعات مربوط به تعریف اقتباس، حدود اقتباس و جایگاه آن در منابع بلاغی جمع‌آوری گردید سپس با مقایسه دیدگاه‌های اهل بلاغت، نقاط اشتراک و اختلاف نظرهای آنان

استخراج شد و در نهایت به روش توصیفی تحلیلی، ارزیابی و نقد دیدگاه عالمان بلاغت انجام گرفت.

۲. بحث

در میان صنایع بلاغی، اقتباس به عنوان یکی از ظریف‌ترین جلوه‌های پیوند میان متون ادبی و متون مقدس، ظرفیتی ویژه برای مطالعه معنا، نفوذ بینامتنی و مناسبات بلاغی دارد. برای دستیابی به درکی روشن از این آرایه و جایگاه آن در علم بلاغت، پیش از هرچیز باید به واکاوی معنا و تعریف آن در دو سطح لغوی و اصطلاحی پرداخت.

۱.۲. تعریف اقتباس در لغت

اقتباس کلمه‌ای عربی از ریشه قَبَس در باب افتعال است و در فرهنگ‌های عربی به معنی آتش و شعله آتش که از آتش بزرگی گرفته شده، آمده است (ن.ک: ابن منظور، بی‌تا: ذیل واژه قَبَس) و در فارسی نیز به معنی فرا گرفتن آتش، نور گرفتن و فرا گرفتن علم است. (دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل واژه اقتباس) «اقتباس در اصل لغت به معنی پرتو نور و فروغ گرفتن است، چنان که پاره‌ای از آتش را بگیرند و با آن آتش دیگر برافروزند، یا از شعله چراغی، چراغ دیگر را روشن کنند و به این مناسبت، فراگرفتن علم و هنر، و ادب آموختن یکی را از دیگری اقتباس گویند.» (همای، ۱۳۸۹: ۲۳۹)

۲.۲. تعریف اقتباس در اصطلاح

از میان ۳۱ منبع بلاغی که در این جستار مورد بررسی قرار گرفته‌اند تنها ۱۸ منبع به طور مشخص به موضوع اقتباس پرداخته‌اند. به طور کلی می‌توان این تعاریف را در دو دسته جای داد که در ذیل به آن‌ها اشاره خواهد شد:

الف. گروه اول کسانی هستند که تحت تأثیر آثار عربی قرار گرفته‌اند

سعدالدین تفتازانی در تعریف اقتباس چنین آورده است: «اقتباس آن است که چیزی از قرآن یا حدیث، به گونه‌ای در ضمن کلام بیاید که محسوس نباشد؛ به گونه‌ای که اگر در اثنای کلام گفته شود خداوند متعال چنین فرموده‌اند یا اگر گفته شود پیامبر (ص) چنین فرموده‌اند و مانند این‌ها، دیگر اقتباسی وجود نخواهد داشت.» (تفتازانی، ۱۳۸۸: ۳۰۹-۳۰۸) همین تعریف تفتازانی که در مختصر المعانی به زبان عربی آمده، مورد استقبال بعضی نویسندگان فارسی زبان قرار گرفته و آن‌ها بدون این که چیزی به این تعریف بیفزایند، به ترجمه عبارات تفتازانی بسنده کرده‌اند؛ از جمله مازندرانی در انوار البلاغه آورده است: «[اقتباس] آن است که در کلام نظم یا نثر تضمین شود کلامی از قرآن مجید یا حدیث بر وجهی که مشعر بر آن نباشد که از قرآن مجید یا از حدیث است. پس اگر در اثنای کلامی گفته شود: قال الله تعالی کذا یا فی التنزیل کذا یا قال رسول الله کذا یا فی الحدیث کذا، آن را اقتباس نمی‌گویند.» (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۳) این تعریف تا عصر کنونی مورد توجه اهل بلاغت بوده به گونه‌ای که شریفی در فرهنگ ادبیات فارسی با اندکی اختصار

آورده است: «در اصطلاح بدیع [اقتباس] آن است که آیه‌ای از قرآن یا بخشی از یک حدیث بی‌اشاره به آیه یا حدیث بودن آن در سخن آورده شود.» (شریفی، ۱۳۸۷: ۱۸۸)

تعاریفی مشابه آنچه ذکر شد در آثار ابداع‌البدایع گرکانی، درر الادب آق‌اولی، علم البلاغه زاهدی و زیبایی‌های سخن دابی جواد آمده است (ر.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۷۷ و آق‌اولی، ۱۳۱۵: ۱۴۹ و زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۰۰ و دابی جواد، ۱۳۳۵: ۸۰) که جان‌مایه همه این تعاریف در این دو نکته خلاصه می‌شود:

۱. آوردن بخشی از «قرآن» یا «حدیث»

۲. عدم اشاره به قرآن یا حدیث بودن آن

آنچه در این دیدگاه مسلم است این است که اولاً دایره شمول اقتباس از قرآن و حدیث فراتر نمی‌رود و دوم این که در صورت اشاره به قرآن یا حدیث بودن عبارت، اقتباسی وجود نخواهد داشت و در این صورت، این صنعت با عنوان‌هایی نظیر عقد (ن.ک: صابری، ۱۳۸۸: ۸۴) یا نقل و روایت (ر.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۷۷) شناخته می‌شود.

ب. گروه دوم کسانی هستند که به تعریف پیشینیان، نکته‌ای افزوده‌اند

بر خلاف گروه اول، عده‌ای از اهل بلاغت معتقد هستند که حد و مرز صنعت اقتباس، فراتر از قرآن و حدیث است و استفاده از مواردی چون مسائل علوم مختلف، شعر و یا سخن دیگران در میان کلام نیز در دایره اقتباس می‌گنجد. البته نظریه‌پردازانی که در این گروه قرار می‌گیرند، در مورد دایره شمول اقتباس با یکدیگر اتفاق نظر ندارند و هر کدام بر موردی خاص تأکید داشته و نظر سایرین را نپذیرفته‌اند. معتقدان به این دیدگاه نیز خود به چند گروه تقسیم می‌شوند:

۱- استفاده از مسائل علوم

امروزه شمار اندکی از اهل بلاغت معتقدند که علاوه بر قرآن و حدیث، اشاره به «مسائل علوم» نیز اقتباس شمرده می‌شود؛ «[اقتباس] عبارت است از این که آیه‌ای از قرآن یا فقره‌ای از حدیث یا از "مسائل علوم" درج شود در نظم یا در نثر بدون اشعار بر این که در قرآن یا حدیث یا در علوم است.» (تقوی، ۱۳۱۷: ۳۲۴) و در گذشته نیز، اندیشه‌ای مشابه آنچه که گفته شد در میان اندیشمندان علوم بلاغی وجود داشته است؛ «[اقتباس] در اصطلاح، آن است که شاعر، در ترکیب کلام و ترتیب سخن، آیتی از آیات قرآن، یا حدیثی از احادیث نبوی، یا "مسئله‌ای از مسائل فقهی"، بر سبیل تبرک و تیمن ایراد کند.» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۷)

۲- استفاده از بیت یا شعر دیگران

تنها در آثار بلاغی عصر حاضر دیده می‌شود که استفاده از «بیت» دیگران در میان کلام، اقتباس شمرده شود و این دریافت از اقتباس، در گذشته وجود نداشته است؛ «[اقتباس] در اصطلاح ادب، آن است که حدیثی یا آیتی از کلام الله مجید یا "بیت معروفی" را بگیرند و چنان در نظم و نثر بیاورند که معلوم باشد قصد اقتباس است نه سرقت و انتحال.» (همای، ۱۳۸۹: ۲۴۰) حلبی در تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی و قنبری در گوهرکده، همین تعریف همایی را عیناً نقل کرده‌اند.

(ر.ک: حلبی، ۱۳۶۹: ۴۷ و قنبری، ۱۳۶۸: ۱۵۳) در فرهنگنامه صابری نیز در تعریف اقتباس چنین آمده است: «صنعتی است که بر اساس آن نویسنده آیه‌ای از قرآن یا "بیتی" یا سخنی از دیگری را بگیرد و در اثر خود، به منظور آرایش متن یا استدلال، یا شاهد به کار ببرد به گونه‌ای که معلوم شود قصد سرقت ندارد.» (صابری، ۱۳۸۸: ۸۴)

۳- قطعه یا سخنی از دیگران

وارد شدن «قطعه یا سخنی از سخنان دیگران در کلام» به قلمرو اقتباس، صرفاً در آثار بلاغی و فرهنگ‌نامه‌های معاصر دیده می‌شود و در علوم بلاغی پیشین، خبری از این اندیشه نیست؛ خانلری در فرهنگ ادبیات فارسی ذیل اقتباس آورده است: «آن است که گوینده یا نویسنده آیه‌ای از قرآن یا قسمتی از حدیثی یا "قطعه‌ای" را جایی نقل کند بی آن که نام مأخذ را ذکر کند» (خانلری، ۱۳۴۸: ۶۵-۶۴) و سیما داد در فرهنگ اصطلاحات ادبی همین تعریف را تکرار کرده است. (ن.ک: داد، ۱۳۸۵: ۴۶) انوشه و انوری نیز به ترتیب در فرهنگ‌های خود آورده‌اند: «[اقتباس] در اصطلاح بدیع آن است که همه یا بخشی از یک آیه یا حدیث یا "سخنی"، در کلام آورده شود و گوینده قصد اشاره‌ای ضمنی به آن کلام داشته باشد.» (انوشه، ۱۳۷۶: ۱۱۵) و «[اقتباس] در بدیع آوردن تمام یا قسمتی از آیه، حدیث یا "سخنی از کسی" در کلام.» (انوری، ۱۳۸۲: ۵۰۳/۱) همچنین صابری نیز در فرهنگنامه خود، استفاده از سخنان دیگران میان کلام را اقتباس نامیده است که به این مورد در بخش قبل (استفاده از بیت یا شعر دیگران) اشاره شد. آنچه را در این بخش گفته شد می‌توان در یک جدول خلاصه کرد:

جدول ۱. گستره عناصر اقتباس در منابع بلاغی

شماره	منبع بلاغی	قرآن	حدیث	مسائل علوم	مسئله فقهی	بیت شعر	قطعه	سخن
۱	جواهر البلاغه	*	*					
۲	مختصر المعانی	*	*					
۳	ابدع البدایع	*	*					
۴	انوار البلاغه	*	*					
۵	درر الادب	*	*					
۶	علم البلاغه	*	*					
۷	زیبایی‌های سخن	*	*					
۸	فرهنگ ادبیات فارسی	*	*					
۹	بدایع الافکار	*	*		*			
۱۰	هتجار گفتار	*	*	*				
۱۱	فتون بلاغت و صناعات ادبی	*	*			*		
۱۲	تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی	*	*			*		
۱۳	گوهر کرده	*	*			*		
۱۴	فرهنگنامه مهارت‌های ادبی	*	*			*	*	*
۱۵	فرهنگنامه ادبی فارسی	*	*			*	*	*
۱۶	فرهنگ بزرگ سخن	*	*			*	*	*
۱۷	فرهنگ ادبیات فارسی	*	*			*	*	*
۱۸	فرهنگ اصطلاحات ادبی	*	*			*	*	*

۳.۲. تحلیل تعاریف اقتباس

استفاده از قرآن و حدیث میان کلام، نقطه اشتراک تعریف اقتباس در تمام منابع بلاغی است و آن‌چه محل اختلاف است، عناصری است که بعضی از اهل بلاغت، به دو عنصر قبل یعنی آیه و حدیث، اضافه کرده‌اند. در این جا باید دید عناصری مانند «مسائل علمی، بیت و سخن دیگران» را که غالباً در منابع بلاغی عصر حاضر مطرح شده‌اند می‌توان در گستره اقتباس جای داد یا خیر:

۱- مسائل و اصطلاحات علوم

از میان تمام آثار علم بلاغت تنها دو منبع مسائل و اصطلاحات علمی را مربوط به اقتباس دانسته‌اند. در برخی منابعی بلاغی نیز اشاره به این عناصر، صنعت ادبی خاصی به شمار نرفته است اما در اکثر کتب بلاغی، استفاده از اصطلاحات علمی را «تلمیح» دانسته‌اند؛ حلبی در تعریف تلمیح آورده است: «در فن بدیع [تلمیح] عبارت از این است که نویسنده یا شاعر برای اثبات سخن خود به قصه‌ای یا مثلی یا شعری مشهور و معروف اشاره کند و یا این که از "اصطلاحات علوم" استفاده کند، بی‌آنکه صریحاً متذکر استفاده خود باشد.» (حلبی، ۱۳۶۹: ۳۴) همچنین در کتاب «واژگان توصیفی ادبیات» مسائل علمی از جمله اصطلاحات نجوم و موسیقی، تلمیح محسوب شده است (ن.ک: رضایی، ۱۳۸۲: ۱۱) و نیز در مقاله «تلمیح، از سرقت ادبی تا صنعت ادبی» که بیش از چهل منبع بلاغی را مورد بررسی قرار داده است، چنین آمده: «هرچه به منابع روزآمد و معاصر علم بدیع نزدیک می‌شویم، تعریف تلمیح از عناصر ساختاری قصه، مثل و شعر در نگاه سنتی خارج شده و موضوعاتی مانند نجوم، "اصطلاحات علوم" و موسیقی و... را نیز در بر گرفته است.» (صباغی و حیدری، ۱۳۹۶: ۳-۴) بنابراین بهتر است همچون اکثر منابع بلاغی، اشاره به مسائل و اصطلاحات علوم، از بحث اقتباس خارج شود و آن را تلمیح دانست. برای نمونه در فرهنگ اشارات شمیسا، این بیت حافظ:

ز اخترم نظر سعد در ره است که دوش
میان ماه و رخ یار من مقابله بود

نمونه‌ای از صنعت تلمیح معرفی شده است؛ زیرا حافظ به طور ضمنی از اصطلاح نجومی «مقابله» بهره برده است. (ر.ک: شمیسا، ۱۳۸۷: ۱۶۸) شمیسا در مقدمه فرهنگ تلمیحات نیز تصریح می‌کند که دلیل تلمیح شمردن چنین مواردی آن است که اگر خواننده با اصطلاحات علوم مختلفی چون نجوم، طب یا منطق آشنا نباشد از فهم بسیاری از ابیات و دریافت اشاره شعرا باز خواهد ماند. (ن.ک: شمیسا، ۱۳۷۵: ۸) در نتیجه، استفاده از اصطلاحات علمی را نمی‌توان ذیل اقتباس گنجانده، بلکه آن را در چهارچوب گسترده‌تر تلمیح بررسی کرد.

۲- بیت و شعر دیگران

از گذشته تا کنون و در اغلب منابع بلاغی، استفاده از شعر دیگران در میان کلام، عنصر اختصاصی صنعت «تضمین» به شمار رفته است؛ در کتاب مختصرالمعانی تفتازانی چنین آمده: «تضمین این است که چیزی از شعر غیر در ضمن شعر آورده شود همراه با اخبار بر آن، اگر آن نزد بلیغان مشهور نباشد.» (تفتازانی، ۱۳۸۸: ۳۱۰) این تعریف در طول تاریخ بلاغت، مورد استقبال

نویسندگان فارسی زبان قرار گرفته؛ «[تضمین] آن است کی شاعر را بیتی شعر از شعر دیگران خوش آید، و آن را به میان قصیده خویش اندر آورد.» (رادویانی، ۱۳۲۷: ۱۰۴-۱۰۳) و نیز «[تضمین] چنان باشد کی شاعر مصراعی یا بیتی یا دو بیت از آن دیگری در میان شعر خود به کار برد» (رشید و طواط، ۱۳۰۸: ۷۲) منابع بلاغی عصر کنونی نیز این تعاریف را مورد تأیید قرار داده و چیزی به آن نیفزوده‌اند؛ «تضمین آن است که سخنور پاره‌ای یا بیتی یا گاه چند بیت از سخنوری دیگر را در سخن خویش بازآورد.» (کزازی، ۱۳۷۳: ۱۱۴) تعاریف مشابه با آن چه ذکر شد بسیار است که همگی تأیید کننده این مطلب هستند که ذکر شعر دیگران در میان کلام منظوم یا منثور، مربوط به صنعت تضمین است. مانند این ابیات حافظ، که دربردارنده بیتی از کمال‌الدین اصفهانی است: «گر برکنم دل از تو و بردارم از تو مهر / آن مهر بر که افکنم؟ آن دل کجا برم؟» (حافظ، ۱۳۷۵: ۳۷۹)

با جستجو در منابع بلاغی مشخص می‌شود که تنها سه اثر فنون بلاغت و صناعات ادبی علامه همایی، تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی علی اصغر حلبی و گوهرکده قنبری، استفاده از شعر سایرین را وارد حوزه اقتباس کرده‌اند. البته در این باره باید گفت حلبی و قنبری، در تعریف اکثر صنایع ادبی، کاملاً پیرو علامه همایی بوده‌اند و هیچ اجتهاد شخصی نداشته‌اند بنابراین درست‌تر آن است که گفته شود تنها علامه همایی بوده است که استفاده از شعر و بیت دیگران را اقتباس دانسته است که این، برای صدور حکم کلی درباره تعریف اقتباس کافی نیست. پس با توجه به آن چه گفته شد، استفاده از شعر دیگران در میان کلام را نمی‌توان اقتباس شمرد، بلکه این عنصر مربوط به صنعت تضمین است.

۳- قطعه یا سخنی از دیگران

در آثاری که استفاده از سخن دیگران را اقتباس دانسته‌اند به طور واضح مشخص نشده است که منظور از سخن دیگران چیست؛ سخن منظوم یا منثور؟ پاسخ به این سؤال، سه حالت را به وجود می‌آورد: حالت اول؛ اگر منظور نویسندگان این آثار، سخن منظوم باشد، طبق مطالبی که در سطور قبل (بیت و شعر دیگران) گفته شد، استفاده از سخن منظوم دیگران در میان کلام، جایی در بحث اقتباس ندارد و مربوط به صنعت تضمین است. حالت دوم؛ اگر منظور، سخن منثور باشد، گوینده آن اهمیت پیدا می‌کند. در صورتی که گوینده سخن منثور، الله یا بزرگان دین باشند، با آیه و حدیث مواجه می‌شویم و همانطور که پیش‌تر گفته شد، اکثر قریب به اتفاق اهل بلاغت، به کارگیری آیه و حدیث در میان کلام را اقتباس دانسته‌اند و این، مطلب جدیدی نیست. حالت سوم؛ اگر منظور از سخن، جمله‌ای یا عبارتی از جانب غیر الله و بزرگان دین باشد در این صورت با ارسال المثل روبه‌رو هستیم، نه اقتباس؛ «ارسال المثل، آوردن جمله‌ای حکیمانه و پندآموز را گویند که پیشتر مثل نبوده است اما از آن پس مردم آن را حجتی برای کلام خود سازند.» (شریفی، ۱۳۸۷: ۱۲۴) «ارسال المثل آن است که گوینده مثل مشهوری یا عبارت روان و حکمت‌آمیزی که تمثیل بدان روا باشد در گفتار خود بیاورد مانند:

آن دم که دل به عشق دهی خوش دمی بود "در کار خیر حاجت هیچ استخاره نیست" (زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۶۷)

شایان توجه است که افزون بر تعاریف یاد شده، برخی پژوهشگران معاصر تعریفی کاملاً متفاوت از اقتباس ارائه کرده‌اند. به عنوان نمونه محمود فضیلت، اقتباس را چنین تعریف می‌کند: «اقتباس عبارت است از اینکه شاعر یا نویسنده‌ای معنی و مضمون را از دیگری بگیرد و آن‌چنان در آن دخل و تصرف کند و تغییر بدهد که به صورت دیگر درآید.» (فضیلت، ۱۳۹۲: ۲۶۰) این تلقی، هرچند در حوزه مباحث مربوط به سرقات ادبی معتبر است اما با چهارچوب اقتباس به عنوان یک «صنعت ادبی» در علم بدیع سازگار نیست. بررسی مجموع منابع نشان می‌دهد که در سنت بلاغی، رایج‌ترین و پذیرفته‌ترین تعریف از اقتباس، انحصار آن به آیات قرآن کریم و احادیث معصومان است. هرچند شماری از منابع دامنه آن را به عناصر دیگری چون شعر، اصطلاحات علمی، قطعه یا سخن گذشتگان گسترش داده‌اند، اما این دیدگاه‌ها از مقبولیت گسترده برخوردار نیستند. افزون بر این، گنجاندن چنین عناصری در تعریف اقتباس، موجب تداخل این صنعت با دیگر آرایه‌های ادبی و مبهم شدن مرزهای مفهومی صنایع بدیعی می‌شود. بنابراین، با توجه به دو معیار بنیادین _یکی غلبه و مقبولیت در منابع بلاغی و دیگری ضرورت حفظ مرزهای صنایع ادبی_ می‌توان نتیجه گرفت که تعریف محدود اقتباس، یعنی منحصر دانستن آن به قرآن و حدیث، دقیق‌ترین و مستدل‌ترین تعریف است.

۴.۲. پیوند اقتباس و دیگر صنایع ادبی

در سطور قبل مشخص شد که بهتر است صنعت اقتباس به دو عنصر «آیه» و «حدیث» محدود شود و عناصری مانند بیت، سخن و مسائل علوم که بعضی از اهل بلاغت به تعریف اقتباس افزوده‌اند، در حقیقت مربوط به این فن ادبی نیست و در قلمرو صناعی مانند تضمین، تلمیح و ارسال‌المثل قرار می‌گیرند. درباره محدود بودن اقتباس به آیه و حدیث، علاوه بر دلایلی که پیش‌تر ذکر شد، می‌توان از دیدگاه بزرگان و محققان علم بلاغت هم بهره جست؛ مازندرانی در انوار البلاغه آورده است: «اقتباس مخصوص است به قرآن و حدیث.» (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۸) و این مطلب در کتاب ابداع البدایع گرکانی نیز مورد تأیید قرار گرفته است. (ر.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۲۶۹) اما دو عنصر آیه و حدیث، در صنایع دیگری چون عقد، تلمیح و درج نیز دیده می‌شوند. به عبارت دیگر اقتباس به آیه و حدیث اختصاص دارد اما آیه و حدیث به اقتباس، محدود و منحصر نمی‌شود و در دیگر صنایع ادبی نیز دیده می‌شود. این نسبت را می‌توان از منظر منطقی در قالب رابطه «عموم و خصوص من وجه» تحلیل کرد؛ چراکه از یک سو، بخشی از آیات و احادیث در ساختار اقتباس به کار می‌روند و از سوی دیگر، برخی آیات و احادیث ممکن است در قالب دیگر صنایع بلاغی مانند تضمین یا تلمیح ظاهر شوند و از حدود اقتباس فراتر روند. به علاوه، هر چند صنعت اقتباس به طور خاص ناظر به کاربرد آیه و حدیث است، اما نه تمام کاربردهای آیات و احادیث لزوماً در قالب اقتباس قرار می‌گیرند و نه هر آیه یا حدیثی که در متنی آمده، الزاماً ویژگی‌های بلاغی اقتباس را دارد. از این‌رو، نسبت میان اقتباس و آیه و حدیث را باید از نوع

عموم و خصوص من وجه دانست. اکنون باید به این مسئله پرداخت که در کاربرد آیه و حدیث در صنایع اقتباس، عقد، تلمیح و درج چه تفاوت‌هایی وجود دارد:

۲.۴.۱. اقتباس و عقد

عقد از نزدیک‌ترین صنایع بدیعی به اقتباس است به همین دلیل بعضی از منابع، این دو را با هم درآمیخته‌اند و یا تفاوتی بین آن‌ها قائل نشده‌اند اما در حقیقت میان آن‌ها تفاوت‌هایی وجود دارد و هر کدام، صنعتی مستقل به حساب می‌آیند؛ «[عقد] در اصطلاح، آن است که چیزی از قرآن یا حدیث ایراد کند، نه بر طریق اقتباس؛ بلکه الفاظ را تغییری دهد؛ تا بر وزن راست آید.» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸) و عقد «چنان است که شاعر، چیزی از کلام خدای تعالی یا کلامی از حدیث یا از حکما در شعر بیاورد و اگر حرفی یا کلمه‌ای بر وزن شعر کم یا زیاد نماید، عیب نخواهد بود؛ در صورتی که نقص به معنای آن وارد نیاید.» (نجفقلی میرزا، ۱۳۶۲: ۱۵۰) همچنین مازندرانی عقد را چنین تعریف کرده است: «[عقد] عبارت است از تضمین کلام نثری در شعر، خواه آن نثر از قرآن مجید بوده یا از حدیث یا از امثال یا غیر آن‌ها، به شرط آن که تضمین به طریق اقتباس نبوده باشد.» (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۷)

مشابهت صنایع اقتباس و عقد، بعضی از محققان را بر آن داشته تا افزون بر تعریف هر صنعت، به ذکر تفاوت‌های آن‌ها نیز بپردازند: «[اقتباس] ایراد لفظ قرآن یا حدیث [است]، بی‌تغییری؛ و در عقد، تغییر لفظ می‌شاید.» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸) و نیز «عقد اگر از غیر قرآن و حدیث است آن را عقد می‌گویند مطلقاً، خواه اشعار به آن شود که کلام غیر مأخوذ است و خواه نی. و در صورت عدم اشعار خواه تغییر بسیار در آن راه یافته باشد، و خواه نی. چه، بر هر تقدیر صادق است که تضمینی است نه به طریق اقتباس به اعتبار آن که اقتباس مخصوص است به قرآن و حدیث، و اگر از قرآن و حدیث است باید بسیار تغییری در آن واقع شود که از حد اقتباس بیرون باشد یا آن که اشاره به آن شود که از قرآن و حدیث است تا آن که از تعریف اقتباس بیرون رود.» (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۸-۳۸۷)

بنابر آن چه که گفته شد، می‌توان تفاوت اقتباس و عقد را در موارد ذیل خلاصه کرد:

۱. اقتباس به دو عنصر آیه و حدیث محدود می‌شود اما عقد، هرگونه سخن منثور را در بر می‌گیرد.
۲. در اقتباس، تغییر الفاظ جایز نیست یا بسیار اندک است اما در عقد، تغییرات لفظی باید بسیار باشد.

۳. در اقتباس به «قرآن یا حدیث بودن» کلام مأخوذ اشاره نمی‌شود اما در عقد، اگر تغییرات

لفظی فراوان نباشد، حتماً باید به نام گوینده کلام اشاره شود. از این رو ابیاتی مانند:

بانگ آید هر زمانی زین رواق آبگون آیت اِنَّا بَنَيْنَاهَا وَاِنَّا مُّوسِعُونَ

(مولوی، ۱۳۷۶: ۹۹۶/۱)

که در آن تغییرات لفظی گسترده‌ای ایجاد شده و به آیه بودن آن نیز اشاره شده است (آیه ۴۷ سوره ذاریات: وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ) از نمونه‌های صنعت عقد به شمار می‌آید.

۲.۴.۲. اقتباس و تلمیح

«تلمیح یعنی به گوشه چشم اشاره کردن؛ و در اصطلاح بدیع آن است که گوینده در ضمن کلام به داستانی یا مثلی یا آیه و حدیثی معروف اشاره کند.» (همایی، ۱۳۸۹: ۲۰۶) همانند این تعریف، شمار فراوانی از کتب علم بدیع، اشاره به آیه و حدیث را تلمیح دانسته‌اند (ر.ک: انوری، ۱۳۸۲، ۴/ ۱۸۸ و داد، ۱۳۸۵: ۱۶۳ و زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۸۶) اما در نحوه کاربرد آیه و حدیث در اقتباس و تلمیح تفاوتی وجود دارد که همایی آن را چنین شرح داده است:

«تلمیح آن است که در ضمن کلام، اشارتی لطیف به آیه قرآن یا حدیث و مثل سایر یا داستان و شعری معروف کرده، و عین آن را نیاورده باشند، اما در اقتباس شرط است که عین عبارت مورد نظر، یا قسمتی از آن را که حاکی و دلیل بر تمام جمله اقتباس شده باشد، بیاورند.» (همایی، ۱۳۸۹: ۲۴۱) این مطلب در کتاب تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی نیز مورد تأیید قرار گرفته است (ن.ک: حلبی، ۱۳۶۹: ۴۸) و در بسیاری از منابع دیگر نیز کاربرد آیه و حدیث در کلام را به شرطی تلمیح دانسته‌اند که عین آن ذکر نشده باشد و تنها اشاره‌ای ضمنی صورت گرفته باشد (ر.ک: مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۸ و تقوی، ۱۳۱۷: ۲۵۹ و صابری، ۱۳۸۸: ۲۲۳) درحالی که در اقتباس حتماً عین عبارت وام‌گرفته شده، ذکر می‌شود. بنابراین بیتی مانند:

اگر چرخ گردان کشد زین تو سرانجام خشت است بالین تو

(فردوسی، ۱۳۶۶: ۴۱۲)

که به صورت غیر مستقیم و ضمنی، به آیه ۷۸ سورة نساء: «أَيُّهَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ: هر کجا باشید هر چند در قلعه‌های مرتفع و استوار، مرگ شما را درمی‌یابد.» اشاره دارد و عین آیه در بافت بیت قرار نگرفته، نمونه‌ای از کاربرد صنعت تلمیح به شمار می‌آید.

۲.۴.۳. اقتباس و درج

درج از فنون ادبی مرتبط با اقتباس است که در منابع بلاغی اندکی به آن پرداخته شده اما همین منابع محدود، در تعریف درج با هم اتفاق نظر دارند و اختلافی میان آن‌ها وجود ندارد. در کتاب علم‌البلاغه، چنین آمده است: «درج آن است که گوینده در مقام وعظ و تبلیغ از آیات و احادیث به عنوان نقل، روایت کند و آن نیز بر چهار نوع است: درج آیات در شعر، درج آیات در نثر، درج احادیث در نظم و درج احادیث در نثر» (زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۰۲) و در فرهنگ انوری، درج چنین تعریف شده است: «در بدیع، آوردن آیه یا حدیثی در شعر یا نثر به نحوی که باعث آراستگی کلام شود» (انوری، ۱۳۸۲، ۳/ ۳۰۴۴) همچنین در زیبایی‌های سخن آمده: «اگر نص آیه یا حدیث را عیناً نقل کند آن را درج خوانند» و در سایر منابع نیز تعاریفی مشابه آمده است (ر.ک: شریفی، ۱۳۸۷: ۱۸۸ و انوشه، ۱۳۷۶: ۱۱۴) که نکات مشترک تعریف درج در همه این منابع عبارتند از:

۱. درج به دو عنصر «آیه» و «حدیث» محدود است.
۲. در صنعت درج، نص آیه و حدیث عیناً نقل می‌شود.
۳. درج، هم در متون نثر وجود دارد و هم در متون نظم.

این سه نکته کلیدی، با تعریف اقتباس کاملاً مطابقت دارد و حتی مثال‌هایی که در منابع مذکور ذیل صنعت درج آمده همان مثالی است که در دیگر منابع، ذیل صنعت اقتباس ذکر شده است. به عنوان مثال، این بیت سعدی:

مرا شکیب نمی‌باشد، ای مسلمانان
ز روی خوب «لَکُم دِیْنُکُم» و لای دینی»
در فرهنگ انوری، ذیل صنعت درج قرار گرفته (ر.ک: انوری، ۱۳۸۲، ۳/ ۳۰۴۴) در حالی که واعظ کاشفی آن را اقتباس دانسته است. (ن.ک: واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸) بنابراین می‌توان گفت درج و اقتباس در تعریف، کاربرد و مثال، تفاوتی با یکدیگر ندارند و در واقع، درج نام دیگر صنعت اقتباس است، نه صنعتی مستقل و متفاوت.

۵.۲. جایگاه اقتباس در منابع بلاغی

درباره جایگاه صنعت اقتباس در منابع بلاغی، دو دیدگاه کلی مشاهده می‌شود: یکی نویسندگانی چون همایی و حلبی که اقتباس را نوعی سرقت در نظر گرفته‌اند و آن را در قسمت سرقات ادبی آورده‌اند و یا در تعریف اقتباس، شروطی برای خارج شدن آن از سرقت ادبی ذکر کرده‌اند (ر.ک: همایی، ۱۳۸۹: ۲۲۵ و حلبی، ۱۳۶۹: ۴۷ و صابری، ۱۳۸۸: ۸۴) و دسته دیگر، نویسندگانی که اقتباس را یکی از محاسن و صناعات ادبی مستقل در نظر گرفته و آن را در بخش بدیع آورده‌اند. (ن.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۷۵ و واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۷ و مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۳) همچنین درباره سرقت ادبی و نسبت آن با اقتباس نیز دو رویکرد کلی وجود دارد: نخست، رویکرد مبالغه‌آمیز که مطابق آن هیچ اثر ادبی به طور کامل، ابداعی و بدون مأخذ نیست و در نتیجه، همه شاعران و نویسندگان، به سرقت مضامین و افکار دیگران متهم هستند (ر.ک: زرین‌کوب، ۱۳۶۱: ۱/ ۹۹) و دوم، رویکرد مسامحه‌گر که بر اساس آن سرقت صرفاً زمانی قابل اطلاق است که شاعر و نویسنده‌ای لفظ و معنی دیگری را بدون تغییر به خود منسوب کند و در صورتی که مضمونی از دیگری گرفته شود و با تصرفی، بهبود یابد نه تنها سرقت محسوب نمی‌شود بلکه تصاحب آن مضمون، موجه است. (همان: ۱۰۳) با این حال زرین‌کوب بر این باور است که هر دو رویکرد از حقیقت دور هستند و شایسته‌تر آن است که بدون تعصب نسبت به منزه دانستن تمامی شاعران از سرقت ادبی و به دور از تعجیل در صدور حکم سرقت، و در عین حال با توجه به منشأ الهام شاعر و قصد او از اقتباس، درباره سرقت یا صنعت بودن کلام قضاوت صورت گیرد. (همان: ۱۱۲)

با دقت در آثاری که اقتباس را نوعی سرقت یا ملحق به سرقات در نظر گرفته‌اند مشخص می‌شود تنها نویسندگانی به «سرقت» بودن اقتباس اعتقاد دارند که در تعریف اقتباس، سعی داشته‌اند نکته‌ای را به گفته‌های پیشین بیفزایند و به طور مشخص، عنصر «بیت» یا «شعر» را وارد تعریف اقتباس کرده‌اند. همانطور که پیش‌تر گفته شد، استفاده از اشعار دیگران در میان کلام، صنعت تضمین به شمار می‌رود (نه اقتباس) و از گذشته تا به حال مرسوم بوده است که تضمین، در بخش سرقات ادبی کتب بلاغی ذکر شود اما وارد کردن اقتباس به حوزه سرقات شعری، بدعتی است که بنای آن در عصر حاضر گذاشته شده است. به عبارت دیگر این دسته از نویسندگان، چون در تعریف اقتباس دچار خطا شده‌اند و آن را با تضمین درآمیخته‌اند، در جاییابی

این صنعت در اثرشان نیز از راه گذشتگان منحرف شده‌اند و اقتباس را همچون تضمین، در دسته سرقات ادبی جای داده‌اند. اما همانطور که اقتباس شمردن بیت و شعر، مردود است، سرقت دانستن اقتباس نیز امری محال است؛ چرا که اگر اقتباس را همانند اکثر اهل بلاغت، صرفاً عبارت از کاربرد «آیه» و «حدیث» در کلام بدانیم واضح و روشن می‌شود که کاربرد این دو عنصر در کلام، نمی‌تواند سرقت باشد و حتی اگر شاعر یا نویسنده‌ای قصد سرقت هم داشته باشد، به دلیل «معروف بودن» آیه و حدیث، در سرقت آن موفق نخواهد بود. حتی در صنعت تضمین هم که اکثر عالمان بلاغت آن را سرقت دانسته‌اند، معروف بودن بیت یا مصراع تضمین شده، نویسنده را از تهمت سرقت می‌رهاند و او را از ذکر نام شاعر و گوینده کلام تضمین شده معاف می‌کند. (ن.ک: رشید و طوطا، ۱۳۰۸: ۷۲ و همایی، ۱۳۸۹: ۱۴۱ و تقوی، ۱۳۱۷: ۳۲۵)

افزون بر معروف بودن آیه و حدیث، تفاوت زبان دینی و زبان شعری نیز عامل دیگری است که سرقت شمردن اقتباس را به امری محال تبدیل می‌کند؛ زبان قرآن و احادیث، عربی است و زبان شاعران مورد بحث، فارسی. اگر شاعری فارسی زبان، حدیثی را اخذ کند که آن حدیث، غیرمعروف و غیر متواتر باشد باز هم به دلیل تفاوت زبان‌ها، فرض این که شاعر یا نویسنده عبارت عربی اخذ شده را از خود بداند و سرقت کند، غیر ممکن به نظر می‌رسد و این امر برای مخاطب، باورپذیر نخواهد بود که شاعر در میان عبارات فارسی، جمله‌ای پندآموز و حکیمانه به زبان عربی بیاورد و ادعای مالکیت آن را داشته باشد چراکه این تغییر زبان در جمله، خود به خود، نقل قول یا اخذ مطلب از منبعی دیگر را به ذهن متبادر می‌کند. باید این نکته را اضافه کرد که اگر شاعر یا نویسنده‌ای، «مضمون» یا «ترجمه» آیه و حدیثی را به زبان فارسی در کلام خود به کار ببرد و به منبع آن اشاره‌ای نکند یا به عبارت دیگر قصد سرقت آن را داشته باشد، در این صورت نیز با صنعت تلمیح مواجه خواهیم بود (ر.ک: همایی، ۱۳۸۹: ۲۴۱) و این امر ارتباطی به سرقت دانستن یا ندانستن اقتباس نخواهد داشت.

نتیجه آن که اقتباس را با هیچ توجیهی نمی‌توان در انواع سرقات ادبی جای داد و بهتر است که امروزه نیز همانند بلاغت قدیم، این فن و هنر سازه به عنوان یک صنعت مستقل در بخش بدیع معنوی کتب بلاغت قرار گیرد.

۶.۲. نقد و تحلیل نمونه‌های اقتباس در منابع بلاغی

برخی از نویسندگان آثار بلاغی، به ذکر نمونه‌های عربی صنعت اقتباس بسنده کرده‌اند (ر.ک: مازندرانی، ۱۳۷۷: ۳۸۴) اما در بسیاری از کتب علم بدیع، علاوه بر نمونه‌های عربی، مثال‌های فارسی نیز نقل شده است. البته در این منابع، اختلافاتی در مثال‌ها وجود دارد که همه این اختلافات از «تفاوت دیدگاه در تعریف اقتباس» نشئت می‌گیرد. بنابراین تحلیل شواهد و نمونه‌های آرایه اقتباس نیازمند ارائه تعریفی از این صنعت است که بیشتر اهل بلاغت بر آن اتفاق نظر داشته باشند؛ آنچه را که در این جستار درباره چستی اقتباس گفته شد، می‌توان در قالب یک تعریف، خلاصه کرد: صنعت اقتباس، یکی از فنون علم بدیع است و آن عبارت است از کاربرد مستقیم آیه و حدیث در کلام به گونه‌ای که تغییر زیادی در نص آیه و حدیث صورت

نگرفته باشد و به آیه و حدیث بودن آن نیز اشاره نگردد. این تعریفی است که اکثر اهل بلاغت بر آن تأکید دارند پس بررسی شواهد و نمونه‌های اقتباس در منابع بلاغی نیز بر مبنای آن صورت خواهد گرفت.

۲.۶.۱. خطاهای رایج در ذکر نمونه‌های اقتباس

نویسندگان کتب بلاغی در ذکر شواهد و نمونه‌های اقتباس دچار خطاهایی شده‌اند که در این‌جا به مهم‌ترین این خطاها اشاره خواهد شد:

۱- عدم توجه به محدودیت صنعت اقتباس به آیه و حدیث

همانطور که پیش‌تر گفته شد، بعضی از نویسندگان، مواردی چون کاربرد شعر دیگران در میان کلام را نیز اقتباس به شمار آورده‌اند و بدین ترتیب، اقتباس را با آرایه‌های تضمین و تلمیح درآمیخته‌اند. در بعضی از آثار بلاغی، این بیت سعدی، ذیل صنعت اقتباس ذکر شده است:

شب است و شاهد و شمع و شراب و شیرینی غنیمت است دمی روی دوستان بینی
و آن را اقتباسی از این بیت فردوسی به حساب آورده‌اند:

از این پنج شین روی رغبت متاب شب و شاهد و شمع و شهد و شراب
(ن.ک: همایی، ۱۳۸۹: ۲۴۰ و صابری، ۱۳۸۸: ۸۴) و یا این ابیات کسائی مروزی:

من موی را نه از پی آن می‌کنم خضاب تا باز نوجوان شوم و نو گنه کنم
مردم چو مو به ماتم پیری سیه کنند من موی را به مرگ جوانی سیه کنم
را اقتباسی از این ابیات رودکی دانسته‌اند:

من موی خویش را نه ازان می‌کنم سیاه تا باز نوجوان شوم و نو گنه کنم
چون جامه‌ها به وقت مصیبت سیه کنند من موی از مصیبت پیری کنم سیاه
(ر.ک: شریفی، ۱۳۸۷: ۱۸۸) در حالی که بر مبنای آنچه در بخش‌های پیشین گفته شد بهتر است چنین نمونه‌هایی، تضمین یا تلمیح خوانده شود نه اقتباس.

۲- بی‌توجهی به شرط «عدم تغییر بسیار» در تعریف اقتباس

در اکثر کتب علم بدیع، کاربرد آیه و حدیث در میان کلام را در شرایطی اقتباس دانسته‌اند که نص آیه و حدیث عیناً در متن ذکر شود و تغییرات گسترده‌ای در آن صورت نگیرد (ن.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۲۶۹ و مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۸) و گاهی نیز نویسندگان در صنعت اقتباس هیچ تغییری چه گسترده و چه اندک را نپذیرفته‌اند و هر نوع تغییر در نص کلام مقتبس را به صنعت عقد مرتبط دانسته‌اند؛ «و این‌جا فرق ظاهر است، میان عقد و اقتباس. [اقتباس] ایراد لفظ قرآن یا حدیث [است]، بی‌تغییری؛ و در عقد، تغییر لفظ می‌شاید.» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸) همین اعتقاد، امروزه نیز وجود دارد؛ «در عقد، شاعر می‌توانسته با حفظ مفهوم کلام اصلی، کلمات آن را تغییر بدهد و همین ویژگی باعث تفاوت آن با اقتباس شده است؛ در اقتباس نمی‌توان کلمات سخن اصلی را تغییر داد.» (انوشه، ۱۳۷۶: ۹۸۵) اما بسیاری از منابع بلاغی به دلیل عدم توجه به این جزئیات،

تعریف ناقصی از صنایع اقتباس و عقد ارائه کرده‌اند و در ذکر شواهد و نمونه‌ها نیز دچار اشتباه شده‌اند:

– چو هست آب حیات به دست، تشنه ممیر
 این بیت که به آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» و هر چیز زنده‌ای را از آب آفریدیم» (انبیاء: ۳۰) اشاره دارد در کتاب‌های ابداع البدایع، درر الادب، زیبایی‌های سخن و فرهنگ بزرگ سخن، ذیل صنعت اقتباس ذکر شده است (ر.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۷۷ و آق‌اولی، ۱۳۷۶: ۱۵۰ و دایی جواد، ۱۳۳۵: ۸۰ و انوری، ۱۳۸۲، ۵۰۳/۱) در حالی که به دلیل تغییراتی که در نص آیه رخ داده است (حذف حرف و، حذف فعل جعل، حذف ضمیر نا)، بهتر است این نمونه، آرایه عقد در نظر گرفته شود چرا که «حذف» هر کلمه‌ای از نص آیه یا حدیث باعث می‌شود که کلام مقتبس، عقد در نظر گرفته شود و نه اقتباس. (ن.ک: رضایپور، ۱۴۰۱: ۲۹/۱۶۹)

– «قل تعالوا قل تعالوا» یا غلام
 زاهدی در کتاب علم البلاغه این بیت مولوی را به عنوان نمونه‌ای از اقتباس آورده است. (ر.ک: زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۰۰) مصراع اول بیت مذکور، به آیه «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ» بگو ای اهل کتاب! بیایید به سوی سخنی که میان ما و شما یکسان است» (آل عمران: ۶۴) و مصراع دوم به آیه «وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ» و خدا [مردم را] به سرای سلامت و امنیت دعوت می‌کند» (یونس: ۲۵) اشاره دارد که هر دو آیه با تغییرات فراوانی در بیت قرار گرفته‌اند. بنابراین این بیت نیز بایست نمونه‌ای از صنعت عقد در نظر گرفته شود، نه اقتباس.

– آسمان بار «امانت» نتوانست کشید
 قرعه فال به نام من دیوانه زدند
 حلبی و دایی جواد اشاره به آیه «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ: يَقِينًا مَا أَمَانَت رَا بِرَ آسْمَانَهَا وَ زَمِين وَ كَوْهَهَا عَرْضَه كَرْدِيم» (احزاب: ۷۲) در این بیت حافظ را اقتباس دانسته‌اند (ر.ک: حلبی، ۱۳۶۹: ۴۷ و دایی جواد، ۱۳۳۵: ۸۱) در حالی که از کل نص آیه، تنها کلمه «امانت» وام گرفته شده و سایر کلمات آیه مذکور کاملاً حذف شده‌اند. چنین نمونه‌هایی را به هیچ وجه نمی‌توان مصداقی از اقتباس دانست بلکه بهتر است عقد یا تلمیح خوانده شود.

۲.۶.۲. نمونه‌های درست کاربرد اقتباس در منابع بلاغی

در منابع بلاغی، نمونه‌هایی از صنعت اقتباس ذکر شده که خالی از ایراد هستند و تمام قیده‌ها و شرایط اقتباس بودن در آن شواهد رعایت شده است. این شروط عبارتند از: ۱. محدود بودن اقتباس به کاربرد آیه و حدیث ۲. اشاره مستقیم به نص آیه و حدیث ۳. عدم تغییر بسیار در نص آیه و حدیث ۴. عدم اشاره به آیه و حدیث بودن کلام مقتبس. در این‌جا برای روشن شدن مطلب، نمونه‌هایی از کاربرد صحیح اقتباس در کتب علم بلاغت ذکر می‌گردد:

– صورت اقبال تو را بر جبین
 اقبال آیه شریفه: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا» به راستی ما برای تو پیروزی آشکاری فراهم آوردیم» (فتح: ۱) (ن.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۷۷ و داد، ۱۳۸۵: ۴۶)

– بر خاطر عزیز فراموش گشته‌ام
 مَطْلُ الْغَنَى ظُلْمُ نَدَانِي چنين بود

اقتباس حدیث پیامبر: «مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ، وَإِذَا أَتَبَعَ أَحَدُكُمْ عَلَى مَلِيٍّ فَلْيَتَّبِعْ: تأخیر نمودن ثروتمند برای ادای بدهی‌اش، ظلم است؛ و چون یکی از شما برای دریافت طلبش به شخص توانگری حواله داده شد، بپذیرد و به او مراجعه کند.» (ر.ک: همایی، ۱۳۸۹: ۲۴۰)

- به دریچه‌های رحمت، تو رضا شو و رها شو و تعزُّ مَنْ تَشَاءُ وَ تُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ
اقتباس آیه شریفه: «قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ: بگو خدایا! ای مالک همه موجودات! به هر که خواهی حکومت می‌دهی و از هر که خواهی حکومت را می‌ستانی، و هر که را خواهی عزت می‌بخشی و هر که را خواهی خوار و بی‌مقدار می‌کنی.» (آل عمران: ۲۶) (ن.ک: انوشه، ۱۳۷۶: ۱۱۴)

- داشت روشن روز عیشم آفتاب عون تو وز عنا آمد شیم حتی تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ
اقتباس آیه کریمه: «فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبِّي حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ: پس گفت: من دوستی اسبان را بر یاد پروردگارم اختیار کردم [زیرا می‌خواهم از آنان در جهاد با دشمن استفاده کنم و همواره به آنها نظر می‌کرد] تا [خورشید] پشت پرده افق پنهان شد.» (ص: ۳۲) (ر.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۷۷)

۲.۷. اقتباس در ادبیات غرب

در سنت ادبی غرب، اقتباس (Adaptation) به فرآیند تبدیل، بازآفرینی یا بازنویسی یک متن، ایده یا ساختار هنری به قالبی دیگر اطلاق می‌شود؛ این تغییر ممکن است میان ژانری (مثلاً از رمان به نمایشنامه یا فیلم) یا درون ژانری (مثلاً از یک رمان قرن نوزدهمی به بازخوانی معاصر) باشد. از دیدگاه نظری، اقتباس نوعی بازنویسی خلاقانه است که طی آن متن جدید با حفظ پیوندهای معنادار با متن پیشین، هویت مستقلی می‌یابد. در این روند، اقتباس نه تقلید صرف است، نه تکرار، بلکه نوعی «مکالمه» بین دو متن در دو بافت متفاوت فرهنگی، تاریخی یا زبانی است.

به گفته‌ی ابرامز در کتاب A Glossary of Literary Terms، اقتباس نوعی تغییر شکل (Transformation) است که در آن اثر ادبی یا هنری در قالبی دیگر ارائه می‌شود؛ به‌طوری که عناصر اصلی منبع حفظ می‌شوند، اما ساختار، لحن یا زمینه می‌تواند دگرگون شوند. (ن.ک: ابرامز، ۱۹۹۹م: ۲-۱) همچنین لیندا هاجتون (Linda Hutcheon)، اقتباس را «بیان دوباره یک روایت آشنا از زاویه‌ای تازه» می‌داند که در آن اقتباس‌گر هم مخاطب اثر اصلی است، هم آفریننده اثر جدید. از دید او، اقتباس همواره با روایتگری دوباره، تفسیر و تغییر همراه است. (ر.ک: هاجتون، ۲۰۰۶م: ۸)

همانگونه که پیداست، تعریف اقتباس در ادبیات غرب با آنچه که در ادبیات فارسی از اقتباس دریافت می‌شود تفاوت بسیاری دارد و اقتباس در ادبیات غرب و ادبیات فارسی، دو مقوله جداگانه و متفاوت هستند. با این حال، اقتباس یکی از عرصه‌هایی است که می‌توان آن را در پرتو نظریه «ترانزیت» ژرار ژنت و نیز اندیشه‌های پیشگامانی همچون میخائیل باختین، ژولیا کریستوا و رولان بارت بررسی کرد. مبنای مشترک این دیدگاه‌ها آن است که «در یک متن مشخص، مکالمه‌ای پیوسته میان آن متن و متون دیگر که بیرون از آن متن وجود دارند و حتی عوامل فرامتنی و اجتماعی، در جریان است.» (غلامحسین‌زاده و غلام‌پور، ۱۳۸۷: ۱۸۱) به بیان دیگر «هر

متنی، بافت جدیدی از گفته‌ها و نوشته‌های پیشین است.» (وبستر، ۱۳۸۲: ۱۶۲) این نگرش به متون، با کارکرد اصلی اقتباس _ یعنی برقراری ارتباط با متون مقدس پیشین و کسب اعتبار و معنا از آن‌ها _ هم‌خوانی دارد.

ژنت مفهوم بینامتنیت را چنین تعریف می‌کند: «رابطه هم‌حضور میان دو یا چند متن است که اساساً شامل حضور واقعی یک متن در متن دیگر است.» (ژنت، ۱۹۹۷: ۱) اما او از این نگاه فراتر می‌رود و با طرح مفهوم «ترامتنیت»، حضور متن‌ها را نه فقط به صورت آشکار، بلکه به گونه‌ای ضمنی یا پنهان نیز در نظر می‌گیرد. تمایز اصلی دیدگاه ژنت نسبت به نظریه‌پردازان پیش از خود در این نکته است که او روابط بینامتنی را در سه سطح صریح، غیر صریح و ضمنی دسته‌بندی می‌کند که این دسته‌بندی، بیشترین ارتباط و نزدیکی را با مقوله اقتباس دارد.

۱- بینامتنیت صریح

«بینامتنیت صریح، بیانگر حضور آشکار یک متن در متن دیگر است. به عبارت روشن‌تر، در این نوع بینامتنیت، مؤلف متن دوم، در نظر ندارد مرجع متن خود یعنی متن اول را پنهان کند.» (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۸۸) این نوع بینامتنیت با تعریف «اقتباس» در ادب فارسی، انطباق کامل دارد؛ چراکه در اقتباس نیز شاعر، متون قرآنی یا احادیث را به وضوح وارد متن خویش می‌کند. برای نمونه این بیت حکیم مختاری:

الْقَوْهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا
در شأن تو شاه از پسر تاجورت باد
ارتباط بینامتنی آشکاری با آیه شریفه: «إِذْهَبُوا بِقَمِيصِي هَذَا فَالْقَوْهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا»
این پیراهنم را ببرید، و روی صورت پدرم بیندازید، او بینا می‌شود.» (یوسف: ۹۳) دارد. (ن.ک: همایی، ۱۳۸۹: ۲۴۰)

۲- بینامتنیت غیر صریح

این گونه از بینامتنیت «بیانگر حضور پنهان یک متن در متن دیگر است. به عبارت دیگر این نوع بینامتنیت می‌کوشد تا مرجع بینامتن خود را پنهان کند؛ این پنهان‌کاری به سبب ضرورت‌های ادبی نیست بلکه دلایلی فرادبی دارد. سرقت ادبی یکی از مهم‌ترین انواع بینامتنیت غیر صریح تلقی می‌شود.» (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۸۸) هرچند احتمال سرقت ادبی در صنعت اقتباس وجود ندارد (ر.ک: فضیلت، ۱۳۹۲: ۲۲۲)، اما این نوع از بینامتنیت در صنایعی چون «تضمین» نمود می‌یابد. برای مثال بیضای چهارمحالی اصفهانی گفته است:

بردم از زلفش بدان زلفش پناه	طی نمودم در دو شب یک ماه را
گم شدم اندر شکنج زلف او	گم کند دیوانه در شب راه را

و شاعری دیگر، این ابیات را با تغییراتی جزئی در شعر خود جای داده و در نتیجه مرجع بینامتن خود را پنهان ساخته است:

از یکی زلفش بدان زلفش پناهی برده‌ام بین چه‌سان طی کرده‌ام اندر دوشب یک ماه را
دوش گم کردم ره خود در شکنج زلف او گم کند چون شب شود، دیوانه آری راه را»
(ر.ک: همایی، ۱۳۸۹: ۲۲۸-۲۲۷)

۳- بینامتنیت ضمنی

«گاهی مؤلف متن دوم قصد پنهان کاری بینامتن خود را ندارد و به همین سبب نشانه‌هایی را به کار می‌برد که با این نشانه‌ها می‌توان بینامتن را تشخیص داد و حتی مرجع آن را نیز شناخت اما این عمل هیچ‌گاه به صورت صریح انجام نمی‌گیرد و به دلایلی به اشارات ضمنی بسنده می‌شود.» (نامور مطلق، ۱۳۸۶: ۸۹) در میان صنایع ادبی فارسی، این نوع بینامتنیت بیشترین نزدیکی را با «تلمیح» دارد؛ زیرا در این آرایه نیز اشاره‌هایی ضمنی به متنی دیگر صورت می‌گیرد. مانند بیت منوچهری:

ثریا چون منیژه بر سر چاه دو چشم من بدو چون چشم بیژن
که رابطه بینامتنی ضمنی با داستان بیژن و منیژه دارد و از نمونه‌های بارز تلمیح در ادب فارسی به شمار می‌آید. (ن.ک: داد، ۱۳۸۵: ۱۶۳)

۳. نتیجه‌گیری

با تحلیل و بررسی اقتباس در منابع بلاغی قدیم و عصر حاضر، روشن می‌شود که:

۱. اقتباس، یکی از فنون علم بدیع است و آن عبارت است از کاربرد مستقیم آیه و حدیث در کلام به گونه‌ای که تغییر زیادی در نص آیه و حدیث صورت نگرفته باشد و به آیه و حدیث بودن آن نیز اشاره نگردد.

۲. تعریف اقتباس از گذشته تا امروز محل بحث و اختلاف نظر اهل بلاغت بوده است؛ بدین ترتیب که بلاغیون در گذشته صرفاً کاربرد «آیه» و «حدیث» در میان کلام را اقتباس می‌شمرده‌اند اما نظریه‌پردازان معاصر، علاوه بر این دو عنصر، عناصری چون «بیت دیگران»، «مسائل علوم» و «سخن دیگران» را نیز وارد قلمرو اقتباس کرده‌اند. اما با در نظر گرفتن دیدگاه اکثر عالمان بلاغت و مقایسه تعاریف اقتباس و صنایع مشابه مشخص می‌شود که سه عنصر یاد شده ارتباطی به صنعت اقتباس نداشته و مربوط به دیگر هنرهای ادبی می‌شود؛ به ترتیب «بیت دیگران» مربوط به قلمرو صنعت تضمین، «مسائل علوم» مربوط به حوزه تلمیح و «سخن دیگران» اگر از جانب خداوند و بزرگان دین باشد، همان اقتباس است اما اگر از جانب غیر الله و غیر بزرگان دین باشد، مربوط به صنعت ارسال‌المثل است، نه اقتباس.

۳. اگرچه اقتباس صرفاً دو عنصر «آیه» و «حدیث» را در برمی‌گیرد اما چنین نیست که کاربرد این دو عنصر در کلام همیشه موجب پیدایش صنعت اقتباس شود چراکه آیه و

حدیث در صنایع ادبی دیگری همچون تلمیح و عقد نیز کاربرد دارند و همین امر موجب آمیختگی صنعت اقتباس با سایر صنایع مشابه شده است اما با نگاهی دقیق‌تر می‌توان دریافت که میان این فنون ادبی تفاوت‌هایی وجود دارد و هر کدام، صنعتی مستقل به شمار می‌روند؛ الف. تفاوت اقتباس و عقد: اقتباس صرفاً وام‌گرفتن آیه و حدیث است اما عقد هر کلام منثوری را در برمی‌گیرد. علاوه بر این، در اقتباس تغییرات، محدود است ولی در عقد، گسترده. همچنین در صنعت اقتباس اشاره به قرآن یا حدیث بودن کلام مقتبس جایز نیست اما در عقد، جایز است. ب. تفاوت اقتباس و تلمیح: در تلمیح صرفاً اشاره‌ای ضمنی به آیه و حدیث صورت می‌گیرد و نص آن‌ها به طور کامل در کلام به کار برده نمی‌شود اما در اقتباس عین عبارت وام گرفته‌شده، ذکر می‌گردد.

۴. درج یکی از آرایه‌هایی است که در منابع بلاغی معمولاً در کنار اقتباس، تضمین و سایر صناعات مشابه قرار می‌گیرد و شاید فرض بر آن بوده که درج نیز یکی از «زیر مجموعه»‌های صنعت اقتباس است. اما با بررسی دقیق‌تر می‌توان دانست که درج صنعتی زیر مجموعه یا مشابه اقتباس نیست بلکه خود اقتباس است زیرا در تعریف، کاربرد و حتی شواهد و نمونه‌ها هیچ تفاوتی با اقتباس ندارد؛ درج و اقتباس هر دو به وام‌گیری آیه و حدیث محدود می‌شوند، در هر دوی آن‌ها نص آیه و حدیث عیناً نقل می‌شود و هر دو در نظم و نثر وجود دارند. بنابراین تفاوت مشخصی میان درج و اقتباس وجود ندارد و می‌توان آن‌ها را یک صنعت به شمار آورد.

۵. بر خلاف نظر بعضی از اهل بلاغت که اقتباس را نوعی سرقت ادبی در نظر گرفته‌اند، این صنعت ادبی را هرگز نمی‌توان سرقت محسوب کرد چراکه اقتباس، به بهره‌جستن از آیه و حدیث محدود می‌شود و مشهور بودن آیات قرآن و احادیث بزرگان دین، خود عاملی است که فرض سرقت را به امری محال تبدیل می‌کند. بنابراین بهتر است اقتباس، در جایگاه یک صنعت ادبی مستقل در بخش بدیع قرار گیرد و نه در بخش سرقات ادبی.

۶. سهل‌انگاری برخی نویسندگان در تعریف اقتباس، عقد، تضمین و سایر صنایع ادبی مشابه موجب شده که در کتب بلاغی و شرح‌های آثار ادبی، نمونه‌هایی از اقتباس ذکر شود که در واقع مربوط به این صنعت نیستند و به دیگر آرایه‌های ادبی تعلق دارند. مهم‌ترین عوامل این درهم‌آمیختگی عبارتند از: بی‌توجهی به محدودیت اقتباس به آیه و حدیث و همچنین بی‌توجهی به شرط عدم تغییر بسیار در تعریف اقتباس.

۷. تعریف اقتباس در ادبیات غرب با آنچه در ادبیات فارسی تحت عنوان اقتباس شناخته می‌شود، تفاوت‌های بنیادین و قابل توجهی دارد. در ادبیات غرب، اقتباس به عنوان فرآیندی خلاقانه و چندوجهی شناخته می‌شود که می‌تواند شامل بازآفرینی، تغییر ساختار و بازنویسی آزادانه اثر اصلی باشد. با این حال، پیوند اقتباس با نظریه «ترانزیت» ژرار ژنت نشان می‌دهد که گونه‌های مختلف روابط بینامتنی _ اعم از صریح، غیرصریح و

ضمنی_ می‌توانند چارچوبی تحلیلی برای فهم اقتباس در سنت ادبی فارسی فراهم آورند و در عین حال افق‌های تازه‌ای برای بررسی اقتباس‌های ادبی در روزگار معاصر بگشایند.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای (۱۳۷۵)، چاپ دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- آق‌اولی، حسام‌العلما (۱۳۱۵)، درر الادب (در فن معانی، بیان، بدیع)، تهران، مؤسسه دارالهجره.
- آهنی، غلامحسین (۱۳۶۰)، معانی بیان، چاپ دوم، تهران، بنیاد قرآن.
- انوری، حسن (۱۳۸۲)، فرهنگ بزرگ سخن، جلد اول، چاپ دوم، تهران، انتشارات سخن.
- انوری، حسن (۱۳۸۲)، فرهنگ بزرگ سخن، جلد سوم، چاپ دوم، تهران، انتشارات سخن.
- انوری، حسن (۱۳۸۲)، فرهنگ بزرگ سخن، جلد چهارم، چاپ دوم، تهران، انتشارات سخن.
- انوشه، حسن (۱۳۷۶)، فرهنگنامه ادبی فارسی (دانشنامه ادب فارسی)، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (بی‌تا)، لسان‌العرب، ج ۲، بیروت، دارالفکر للطباعة والنشر و التوزیع.
- تفتازانی، سعدالدین (۱۳۸۸)، مختصر المعانی، قم، دارالفکر، ط ۱۳۸۵.
- تقوی، نصرالله (۱۳۱۷)، هنجار گفتار در فن معانی و بیان و بدیع فارسی، تهران، چاپخانه مجلس.
- حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۵)، دیوان حافظ، تصحیح پرویز ناتل خانلری، چاپ هشتم، تهران، انتشارات خوارزمی.
- حلبی، علی‌اصغر (۱۳۸۱)، آشنایی با علوم قرآنی، چاپ پنجم، تهران، اساطیر.
- خانلری، زهرا (۱۳۴۸)، فرهنگ ادبیات فارسی، تهران، چاپخانه زر.
- داد، سیما (۱۳۸۵)، فرهنگ اصطلاحات ادبی، تهران، مروارید.
- دایی جواد، محمدرضا (۱۳۳۵)، زیبایی‌های سخن یا علم بدیع در زبان فارسی، اصفهان، انتشارات کتاب-فروشی تأیید اصفهان.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۲)، لغت‌نامه، تهران، دانشگاه تهران.
- ذاکری، مصطفی (۱۳۸۵)، «تاریخچه علوم بلاغی»، نشریه آینه میراث، دوره جدید، شماره ۳۲، صص ۹۳-۱۰۹.
- رادویانی، محمد بن عمر (۱۹۴۹ م)، ترجمان البلاغه، به اهتمام و تصحیح و حواشی احمد آتش، استانبول، نشریات المعهد الشرقي.
- رضاپور، زینب (۱۴۰۱)، «نقد و بررسی دو صنعت عقد و حل در متون بلاغی»، مجله علمی مطالعات زبانی و بلاغی، سال ۱۳، شماره ۲۹، صص ۱۶۱-۱۹۰.
- زاهدی، زین‌الدین (جعفر) (۱۳۴۶)، علم البلاغه (روش گفتار)، مشهد، چاپخانه دانشگاه مشهد.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۱)، نقد ادبی، جلد اول، چاپ سوم، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- شریفی، محمد (۱۳۸۷)، فرهنگ ادبیات فارسی، تهران، انتشارات فرهنگ نشر نو.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۵)، فرهنگ تلمیحات، چاپ پنجم، تهران، انتشارات فردوس.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۶)، نگاهی تازه به بدیع، ویرایش سوم، تهران، نشر میترا.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۷)، فرهنگ اشارات ادبیات فارسی، تهران، نشر میترا.
- صابری، علی (۱۳۸۸)، فرهنگنامه مهارت‌های ادبی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران.

صباعی، علی؛ حیدری، حسن (۱۳۹۶)، «تلمیح، از سرقت ادبی تا صنعت ادبی (بررسی تلمیح در منابع بلاغی)»، فنون ادبی، سال نهم، شماره ۳، صص ۱۲-۱.

غلامحسین زاده، غریب‌رضا؛ غلام‌پور، نگار (۱۳۸۷)، میخائیل باختین، تهران، روزگار.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۶)، شاهنامه، به تصحیح جلال خالقی مطلق، جلد ۱، نیویورک، پرسیکا.

فضیلت، محمود (۱۳۹۲)، سرقات ادبی، تهران، نشر زوار.

قنبری، محبعلی (۱۳۶۸)، گوهرکده (فنون و صنایع ادبی)، زنجان، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی زنجان.

کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۷۳)، زیباشناسی سخن پارسی، جلد سوم (بدیع)، چاپ دوم، تهران، نشر مرکز.

گرکانی، محمد حسین شمس‌العلماء (۱۳۷۷)، ابداع البدایع، به اهتمام حسین جعفری، چاپ سوم، تبریز، نشر البرز.

مازندرانی، محمدهادی بن محمدصالح (۱۳۷۶)، انوار البلاغه (در فنون معانی، بیان و بدیع)، به کوشش محمدعلی غلامی نژاد، تهران، نشر قبله.

مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۳)، مثنوی معنوی، تصحیح رینولد نیکلسون، تهران، امیرکبیر.

نجفقلی میرزا، حسام‌الدوله (۱۳۶۲)، درّه نجفی، تصحیح حسین آهی، تهران، نشر فروغی.

واعظ کاشفی سبزواری، کمال‌الدین حسین (۱۳۶۹)، بدایع الافکار فی صنایع الاشعار، ویراسته و گزاردۀ میر جلال‌الدین کزازی، تهران، نشر مرکز.

وبستر، راجر (۱۳۸۲)، پیش‌درآمدی بر مطالعه نظریه ادبی، ترجمه الهه دهنوی، تهران، روزنگار.

وطواط، رشیدالدین محمد (۱۳۰۸)، حقائق السحر فی دقائق الشعر، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال، تهران، مطبعة مجلس.

هاشمی، احمد (۱۳۸۸)، جواهر البلاغه، ترجمه و تصحیح حسن عرفان، جلد دوم، چاپ نهم، قم، نشر بلاغت.

همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۹)، فنون بلاغت و صناعات ادبی، تهران، اهورا.

Abrams, M. H. (2015), A glossary of literary terms, Tenth edition, Boston, Cengage Learning.

Gerard, Genette (1997), Palimpsestes, La Litterature au second degre, Paris, Seuil.

Hutcheon, Linda, (2006), A Theory of Adaptation, New York, Routledge.

References

Quran, translated by Mahdi Elahi Qomshehei (1996), 2nd edition, Tehran, Dar Al-Kotob Al-Islamiyyah.

Abrams, M. H. (2015), A glossary of literary terms, Tenth edition, Boston, Cengage Learning.

Agh Oula, Hessam Al-Olama (1936), Dorar Al-Adab (in the art of Ma'ani, Bayan, and Badie), Tehran, Dar Al-Hijrah Institute. [in Persian]

Ahani, Gholamhossein (1981), Ma'ani-ye Bayan (Rhetorical Meanings), 2nd ed, Tehran, Bonyad-e Qur'an. [in Persian]

Anousheh, Hassan (1997), Farhangnameh Adabi Farsi (Encyclopedia of Persian Literature), Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization. [in Persian]

Anvari, Hassan (2003), Farhang Bozorg Sokhan, Vol. 1, 2nd edition, Tehran, Sokhan Publications. [in Persian]

Anvari, Hassan (2003), Farhang Bozorg Sokhan, Vol. 3, 2nd edition, Tehran, Sokhan Publications. [in Persian]

- Anvari, Hassan (2003), Farhang Bozorg Sokhan, Vol. 4, 2nd edition, Tehran, Sokhan Publications. [in Persian]
- Dad, Sima (2006), Farhang Estelahat Adabi, Tehran, Morvarid. [in Persian]
- Dayi Javad, Mohammad Reza (1956), Zibayihaye Sokhan or Elm-e Badie dar Zaban-e Farsi, Isfahan, Ta'id Bookstore Publications. [in Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar (1993), Loghatnameh, Tehran: University of Tehran.
- Fazilat, Mahmoud (2013), Seraqat-e Adabi (Literary Plagiarism), Tehran: Zavvar Publications. [in Persian]
- Ferdowsi, Abu al-Qasim (1987), Shahnameh, edited by Jalal Khaleghi Motlagh, Vol. 1, New York, Persica. [in Persian]
- Ghanbari, Mohebbali (1989), Goharkadeh (Literary Arts and Devices), Zanjan, General Directorate of Culture and Islamic Guidance of Zanjan. [in Persian]
- Gholampour, Negar (2008), Mikhail Bakhtin, Tehran, Rouzegar Publications. [in Persian]
- Gorkani, Mohammad Hossein Shams Al-Olama (1998), Abda' al-Badaye, edited by Hossein Jafari, 3rd edition, Tabriz, Alborz Publishing. [in Persian]
- Hafez Shirazi, Shams al-Din Muhammad (1996), Divan of Hafez, edited by Parviz Natel Khanlari, 8th edition, Tehran, Kharazmi Publications. [in Persian]
- Halabi, Ali-Asghar (2002), Introduction to Quranic Sciences, 5th edition. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Hashemi, Ahmad (2009), Jawaher al-Balaghe. Trans. & Ed. Hassan Erfan, Vol. 2, 9th ed, Qom, Balaghat Publications. [in Persian]
- Homayee, Jalal al-Din (2010), Funoon-e Balaghat va Sana'ate Adabi. Tehran, Ahura Publishin. [in Persian]
- Hutcheon, Linda (2006), A Theory of Adaptation, New York, Routledge.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram (n.d.), Lisan Al-Arab, Vol. 2, Beirut, Dar Al-Fikr for Printing, Publishing and Distribution. [in Arabic]
- Kazazi, Mir Jaleleddin (1994), Zibashenasi Sokhan-e Farsi, Vol. 3, 2nd edition, Tehran, Nashr Markaz. [in Persian]
- Khanlari, Zahra (1969), Farhang Adabiyat Farsi, Tehran, Zar Printing House. [in Persian]
- Mazandarani, Mohammad Hadi ibn Mohammad Saleh (1997), Anwar al-Balagha (On Ma'ani, Bayan and Badie Arts), compiled by Mohammad Ali Gholaminejad, Tehran, Qible Publishing. [in Persian]
- Molavi, Jalal al-Din Muhammad (1994), Masnavi Ma'navi, edited by Reynold Nicholson, Tehran, Amir Kabir. [in Persian]
- Najafqoli Mirza, Hessam al-Dawle (1983), Dorreh-ye Najafi, edited by Hossein Ahi, Tehran, Foroughi Publishing. [in Persian]
- Radwiyani, Muhammad ibn Omar (1949), Tarjuman al-Balaghe, edited and annotated by Ahmad Atash, Istanbul, Publications of Oriental Institute. [in Persian]
- Reza Pour, Zeynab (2022), "Critique and Review of Two Literary Figures 'Aqd' and 'Hal' in Rhetorical Texts." Scientific Journal of Linguistic and Rhetorical Studies, Vol. 13, No. 29, pp. 161-190. [in Persian]
- Sabbaghi, Ali; Heidari, Hasan (2017). "Talmih: From Literary Plagiarism to Literary Device (A Study of Talmih in Rhetorical Sources)." Funoon-e Adabi Journal, Vol. 9, No. 3, pp. 1-12. [in Persian]
- Saberi, Ali (2009). Farhangnameh Maharat-haye Adabi, Tehran, Islamic Azad University, Tehran Branch. [in Persian]
- Shamisa, Sirous (2007), A New Look at Badie, 3rd edition, Tehran, Mitra Publishing. [in Persian]
- Shamisa, Sirous (1996), Farhang-e Talmihat (Dictionary of Allusions), 5th ed. Tehran, Ferdows Publications. [in Persian]

- Shamisa, Sirus (2008), *Farhang-e Esharat-e Adabiyat-e Farsi* (Dictionary of Persian Literary Allusions), Tehran, Mitra Publications. [in Persian]
- Sharifi, Mohammad (2008), *Farhang Adabiyat Farsi*, Tehran, Farhang Nashr-e Now Publications. [in Persian]
- Taftazani, Saad al-Din (2009), *Mukhtasar al-Ma'ani*, Qom, Dar Al-Fikr, 9th edition. [in Arabic]
- Taghavi, Nasrollah (1938), *Honar Goftar dar Fan Ma'ani*, Bayan va Badie Farsi, Tehran, Majles Printing House. [in Persian]
- Vaez Kashfi Sabzevari, Kamal al-Din Hossein (1990), *Badaye al-Afkar fi Sanaat al-Ashaar*, edited and compiled by Mir Jalaleddin Kazazi, Tehran, Nashr Markaz. [in Persian]
- Watwat, Rashid al-Din Muhammad (1929), *Hadaeq al-Sahar fi Daqa'iq al-She'r*, edited and compiled by Abbas Iqbal, Tehran, Majles Printing House. [in Persian]
- Webster, Roger (2003), *An Introduction to the Study of Literary Theory*, Trans, Elaheh Dehnavi, Tehran, Rouznegar Publications.
- Zahedi, Zeyn al-Din (Jafar) (1967), *Elm al-Balaghe* (The Method of Speech), Mashhad, University of Mashhad Printing House. [in Persian]
- Zakeri, Mostafa (2006), "History of Rhetorical Sciences." *Ayeneh-ye Mirath Journal*, New Series, No. 32, pp. 93-109. [in Persian]
- Zarrinkoub, Abdolhossein (1982), *Naqd-e Adabi* (Literary Criticism), Vol. 1. 3rd ed. Tehran, Amir Kabir Publications. [in Persian]